

Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış

Dr. Güçmurat SOLTANMURADOV*

Özet: Tarih içerisinde "Mauru", "Marguş", "Margiana", "Margiana Aleksandriyası", "Margaba", "Manı" gibi isimlerle anılmış olan Merv, çeşitli dinî inançları bir arada bulunduran coğrafi bölge olarak tanınmıştır. Burada ateşperest, Budist, Hristyan ve Manici inançlar geniş ölçüde tutunmuştur.

Türklerin de külliyatlı bir miktarda hayat sürdürdüğü Merv, çağına damgasını vurmuş bilgeleri ve kütüphaneleri ile ün kazanmıştır. Bağdat'ın kültür merkezi hâline dönüşmesinde etkili olmuştur. Bu coğrafi bölgede "yeşermiş ve çiçek açmış bilgi" 12. yy.'daki çeviri faaliyeti ile Batı'ya intikal etmiş ve modern bilimin doğuşunda dolaylı, ama faal bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Hikmet, Bilim, Felsefe, Dil.

Giriş

Bugünkü Türkmenistan'ın toprakları içerisinde yer alan Merv şehri, tarihte en gelişmiş kültür merkezlerinin biri olarak tanınmaktadır". Onun tarihi hakkında birçok bilimsel araştırmalar yapılmış olsa bile, bugün tam olarak bilinmediğini söylemek mümkün değildir. Günümüzde Merv'in kuruluşunun 2500. yılı kutlama hazırlıklarının sürdürülmesine rağmen, bu tarih halâ tartışılmaktadır (Bayramsâhedov 1995).

Merv, çeşitli tarihî devirlerde, Ahamenitlerin, Selevkitlerin, Arşakitlerin, Sasanilerin, Heftalitlerin, Arapların, Tahinlerin, Samânîlerin, Selçukluların, Harezmsahlara, Moğolların, Timurîlerin, egemenliği altında bulunmuştur. 16.-18. yüzyıllarda kendi devletlerini kuramadıkları için Türk-

* *Aşgabat/TÜRKMENİSTAN*

menler komşu derebeylik devletleri içerisinde parçalanmış durumda hayat sürdürmüştür (Atamâmedov 1978). Türkmenistan'daki öteki şehirler gibi, Merv de komşu derebeylik devletleri içerisine girmiştir. 1884 yılında Merv bölgesi Rusya'ya katılmıştır. Merv, Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla yerine kurulan SSCB'ye girmiş, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin içinde bir il olarak yer almıştır. Günümüzde Merv, Saparmırat Türkmenbaşı'nın başkanlığında, 27.10.1991 tarihinde bağımsızlığını, 12.12.1995 tarihinde tarafsızlığını elde etmiş Türkmenistan devletinin bir ilidir ve Man olarak adlandırılmaktadır.

DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV'İN YERİ

Merv hakkında en eski bilgiler Çin, İran ve Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Ayrıca, Strabon'un ve Ptolomaios'un "Coğrafya" kitaplarında da eski Merv'den söz edilmektedir. Ama, bu kaynaklarda konuya daha çok tarihî ve coğrafi açıdan bakılmaktadır.

Merv üzerine yapılan son araştırmalar ise genellikle tarih, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık tarihi, çok az sayıda da olsa, kültür tarihi yönünde yoğunlaşmıştır. Halbuki, eski Merv ve onun medeniyeti felsefe konusu olarak ele alınıp kültür felsefesi açısından incelenmiş değildir.

Medeniyet kavramı konumuzun ana kavramını teşkil ettiğinden, ilk önce, medeniyetin ne olduğunu belirteyim. Acaba medeniyet nedir? Kültür nedir? Medeniyet ve kültür aynı şeyler midir? Yoksa farklı şeyler midir?

Genel olarak ele aldığımızda medeniyet, insanın kalıtımıyla getirmeyip, doğaya sonradan kattığı ürünlerin tümüne verilen addır. Bu, medeniyetin alünda herhangi bir gizli ideoloji bulundurmayan, herkes tarafından kabul edilen tanımıdır. Medeniyet de maddî ve manevî olarak ikiye ayrılmaktadır. Maddî medeniyet, insanın maddî alandaki başarılarıdır. Manevî medeniyet ise, insanın manevî faaliyetleridir. Yani kültürdür. Kültürün bilim, felsefe ve teknolojinin etkisi alünda kalan kesimi ise, entellektüel kültürdür. Demek ki felsefe, yani, bilgelik sevgisi, kültürün entellektüel kesimi içerisinde yer almaktadır. O halde felsefe nedir?

Günümüzde felsefenin yüzlerce diyebileceğimiz tanımı yapılmış olması-

na rağmen, onun herkes tarafından kabul edilmiş tanımı bulunmamaktadır. Ama genel olarak onun varlık, bilgi ve değer üzerine sistemli ve bütüncül bilgi elde etme çabası olduğu bilmektedir. O hâlde kültür felsefesi nedir? Kültür felsefesi de kültür üzerine yapılmış felsefedir.

19. yüzyıl sonuna kadar bazı batılı bilginler Horoasan'ın (Merv de bu bölge içerisinde yer alır) ve Mâverâünnehr'in Selçuklular ile Türkleştiğini ileri sürmektedirler. Bu hatah bir görüştür. Çünkü, bunu kabul etmek Ortaçağ İslâm dünyasına eski Türklerin katkılarını ortadan kaldırmaktadır. Bu bölgeden çıkmış ve Ortaçağ İslâm dünyası kültürüne kalburüstü katkıda bulunmuş Farabî, Beyrunî, Harezmi, İbn Sina gibi Türk bilginleri, başka bir millete mâl etmektir. Halbuki, Horasan ve Mâverâünnehr'de Selçuklulardan önceki çağlarda da külliyetli miktarda Türk nüfusu bulunmuştur. Bunlar Arap istilâsından önce buralarda bulunduğu gibi, Arap istilâsından sonra da burada yaşamaya devam etmişlerdir (Fiye Richard ve Sayılı 1946).

Merv, tarihin çeşitli devirlerinde, çeşitli isimler ile anılmıştır. Avesta ve Ahemenit taş yazıtlarında "Mauru", Behistûn yazısında "Marguş", İskender'in istilâsından sonra "Margiana" yahut "Margiana Aleksandriyası", Parfiya devleti zamanında "Margaba", Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarında "Mauru", Arap istilâsı devrinde ise daha çok "Merv" ismi kullanılmıştır (Soltanmuradov 1997).

Ortaçağ yazarları Merv'i "Çarlar'ın kalbi", "Horasan'daki tüm şehirlerin anası", "Dünya'nın dayanmakta olduğu şehir" olarak tarif etmişlerdir. Gerçekten de, eski Merv Medeniyeti Çağı'nı öteki medeniyetler ile mukayese edebilen kimseyi böyle bir hüküm vermeye zorlamaktadır.

Dünyanın en zengin ülkelerinden biri sayılan Merv, çeşitli dini inançları bir arada bulunduran coğrafî bölge olarak da tanınmaktadır. Burada Ateşperest, Budist, Hristiyan ve Manici inançlar, geniş ölçüde, tutunmuştur. Ateşperestlik dini esasen Parfiya ve Sâsânî'ler devleti zamanında büyük itibar kazanmıştır. Ayrıca, Parfiya Devleti devrinde, hükümdarın devlet işleri yanında yüksek ruhban görevini de üstlenmiş olduğu da bilinmektedir. Tarihî kaynaklarda ateşperest dininin vatanı olarak İran'a işaret edilmektedir. Halbuki son arkeolojik araştırmalar, bunun Margiana olabilece-

ğine dair hüküm vermeye imkân sağlamıştır. Prof. V. İ. Sarianidi Marguş'ta bulunmuş Zerdüş heykeline dayanarak, bu bölgenin ateşperestliğin vatani kabul edilebileceği tezini ileri sürmüştür. Bugün böyle bir hükmün doğru olduğu tam olarak ispat edilememiş olsa bile, onun tamamen yanlış olduğu da söylenemez. Çünkü tarih içerisinde bütün kültürlerin kaynaştığı bu Horoasan bölgesi şehrinde her tür yeni inancın yahut görüşün vücutta gelmesi için elverişli şartlar mevcuttur.

Günümüzde "Erk Kale", "Kâfir Kale", "Sultan Kale", "Şehriyâr Kale", "İskender Kale", "Sayım Kale" gibi eski ve "Abdullah Han", "Bayramah Han" gibi yeni Merv kalelerine bakıldığında, o, ister istemez insani mucizeler ile dolu tarihin derinliklerine götürmektedir; ona ilham vermektedir. A. Ahmedov'a göre, ünlü Türkmen mutasavvıfı ve şairi Magümguh da:

*"Seyir edelim bu cihanı
Cihanda neler görünür
İskender Cemşit kurduran
Büyük binalar görünür."*

gibi mısralarını, her halde, eski Merv kalelerinden ilham alarak yazmış olmalıdır. Gerçekten de bu dev boyutlu anıtı ziyaret edip de hayran kalmamak imkânsızdır. Fransız arkeologu Profesör Paul Bernard, bu dev boyutlu kaleler karşısında dehşete düşmüş olanlardan biridir. Kalenin üstüne çıkıp etrafını gözlemleyen Profesör Paul Bernard ıslık çalarak "muazzam" demekten kendini alamamıştır. Tarihin çeşitli çağlarında hüküm sürmüş devletlere, şehir merkezi hizmetini veren bu kalelere felsefi bir bakış ile yönelindiğinde, bu, insan zihninde, çağının medeniyetini yansıtan çağrışımlar uyandırmaktadır; insanı o çağın medeniyetinin derinliğine götürmek; Batı ve Doğu medeniyetinden üstâdâne bir şekilde yararlanarak yapılmış sentezler ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Biz, tarihin çeşitli devirlerinde mevcudiyetini sürdürmüş kültür merkezlerinin, örneğin: Mezopotamya, Yunanistan, İskenderiye vs.nin parlak çağını yaşamasında, kültür merkezi haline dönüşmesinde, bir takım siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel şartların etkili olduğunun bilincindeyiz. Aynı durum Merv için de geçerlidir. Merv'in kültür merkezi haline dönüşmesinde, özellikle, "Büyük İpek Yolu"etkili olmuştur. Bu

yolun Merv üzerinden geçmesi, Batı kültürünün ve diğer komşu halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca, sekizinci yüz yılda, Yunan ve Hint dillerinde yazılan bilim, felsefe ve tıp kitaplarının Arapça'ya kazandırılması da buna sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Devletler arasında, kültürün sıkı bir temas halinde bulunması, kültürün, özellikle onun entellektüel kesiminin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. İnsanlık tarihinin entellektüel alandaki her bir katkı, kendinden önceki kültür birikiminin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Antik çağın en gelişmiş uygarlığı olan Eski Yunan kültüründe Mısır, Mezopotamya, özellikle, Sümer kültürü köküne dayanarak yeşermiş bir kültür olduğu bilinmektedir. Bu konuda birtakım araştırmalar yapılmıştır.

Sümerliler M. Ö. 4000-3500 yıllarında Dicle ve Fırat nehrinin Basra Körfezine yakın tarafında yaşamış ve yazıyı icat etmiş olan halktır. Tarih, yazı ile başlar; o halde Sümerliler, tarihin başlangıcında yer almakta ve dünya kültürüne tapınak, şiir, destan, öykü, atasözü, kanun, okul, matematik, astronomi, ticaret, müzik, resim, heykel vs. kültür yüce değerlerini katmakta muvaffak olmaktadır (Kramer 1990)

Günümüzde Sümer-Türk halkları akrabalığından da söz edilmektedir. Sümerli dihnin Türkçe ile akrabalığına ilk kez Fritz Hommel dikkat çekmiştir. O, Türkçe ile Sümerli dilinde müşterek olan 350 kadar kelime tespit etmeye muvaffak olmuştur. Çekoslovak bilim adamı, Vedalar öncesi hiyeroglif yazısı uzmanı B. Hrozný bu konudaki yüz yıllık arkeolojik araştırmaları sonuçlandıran birer kültür açıklama modeli bile geliştirmiştir. Ona göre insanlık kültürü, Tibet-Altay-Hazar üçgeninden çıkıp dünyaya yayılmıştır. Altaylar'dan kopup gelen Sümerliler Hazar denizinin kuzeyinden veya güneyinden geçip Mezopotamya'ya ulaşmıştır. Onların Mezopotamya'da yakmış olduğu kültür ateşinin ışıkları M. Ö 1000'de Çin'e, M.Ö. 2000'de Grit'e, M. Ö. 3000'de Mısır'a ve Hind'e yayılmıştır. Sümerlilerin dili Türk dili ile akrabadır. Sümerlilerin dili ile Türklerin dilinde müşterek olan ve vurgulanmaya değer olan kelime "Dingir" kelimesidir.

"Tarih Sümer'de Başlar" adlı ünlü eserin yazarı S. N. Kramer de: Türk

dili ile Sümerli dili arasındaki akrabalığa "mümkün değildir" diyemeyiz ifadesini kullanmıştır.

B. Landsberger, K. Balkan, E. Esin, S. P. Tolstov, T. A. Trofimova, V. Hatipoğlu, O. N. Tuna, A. Sayılı, M. T. Küyel gibi bilginlerin de, kendi Çalışmalarında Sümer-Türk halkları arasındaki benzerliklere dikkat çektiği bilinmektedir.

Varsayımlar, bilimsel araştırma binasının iskeleleri olduğu hâlde, varsayımlar öngörmekten biraz çekinen bir kısım dilciler ve tarihçiler, Türk dilini ve Tarihini, Orhun anıtları (M. S. 8 yy) ile başlatmak istemişlerdir. Chicago Üniversitesinden M. Springling'e, Amerika'da, lisansüstü öğretiminde, Orhun anıtlarını incelerken, öğrencilerinin Bilge Tonyukuk'un yazıtı hakkında sormuş oldukları şu soru manidardır: "Bu düzeyde bir yapıta, bu sanatsal inceliğe, böylesine açık ve güzel ifade biçimine başka bir eserde rastlamış mıydınız?" dendiğinde bilgin dilci, "Hayır rastlamadım" şeklinde cevap vermiştir. Böyle bir üstün seviyeye ulaşan dilin bu duruma gelmesi için, yüzyıllarca işlenmiş olması uzman dilciler tarafından tasdik edilmiştir. Gerçekten de Orhun Anıtlarındaki "Bilge Kağan'ın:" Türk Oğuz Beyleri milleti üstte gök basmasa, altta yer delinmese Türk milleti ilini, töreni kim bozabilecekti?" (Ergin 1995) biçimindeki derin felsefi düşüncenin bilinçli bir biçimde kavranılarak dile getirilmesi için, uzun bir tarihî süre geçmesinin zarureti açıkça ortadadır.

Dil sorunu yüzyılımız felsefesinin en önde gelen sorunudur. Dil, bir kültür taşıma aracıdır. Kültür taşıma aracı olarak dil birdir. Ama taşıdıkları anlama göre diller farklıdır. Dile yüklenen anlam, uygarlık ortamına ve kültür çevresine bağlıdır. Yani, dil, bulunduğu uygarlık ortamı ve kültür Çevresinde ne tür anlamlar ve kültür değerleri varsa, işte onu taşımaktadır; ona göre anlam kazanmaktadır. Gerçekten de dil, bir milletin medeniyet derecesini gösteren en iyi araçtır. Dil bir milletin manevî gücünün eseridir. Onun ruhunun dış görünüşüdür. Dil felsefesinin kurucusu ünlü Alman dil bilimcisi Wilhelm von Humboldt bu gerçeği: "Dil bir milletin ruhu, ruhu da dilidir" (Akarsu 1995) diye açıklamıştır. Demek ki, bir milletin kültürü onun dilinde yaşamakta ve nesilden nesile, ancak dil aracılığı ile aktarılabilir. Dilin ifade gücü de o milletin kültür seviyesi ile orantılıdır. Bu durumun bilincinde olan bazı Batılı araştırmacılar yüksek kültürün

ancak bükümlü dille yaratılabileceği fikrini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, kökü Sanskrit, gövdesi Eski Yunan ve Lâtin dili, dalları ise modern Avrupa dilleri, yan dalı da Pehlevî ve Fars dili olan bir kültür ağacı modelini de benimsemişlerdir. Onlara göre kültür ve uygarlık yüce değerleri, bu ağacın kökünde, gövdesinde ve dallarında aranmalıdır. O halde eklemeli ve tek heceli dillerin durumu ne olacaktır? Bu durum karşısında Profesör N. S. Kramer'in hayatı boyunca ortaya koymuş olduğu ürün, yapmış olduğu katkı, isterse, bir "Tevrat arkeolojisi yapmak" olsun, eklemeli dili (Türk halklarının konuştuğu dil grubu) olan Sümer* li kültürü, işte bu ağacın kökünde yerleştirmek olmuştur (Küyel 1987).

Türk dilinin menşei, literatürde dinî bir coşku ve duygu içerisinde de olsa, Adem ile Havva'nın Cennet'ten kovuluşundan daha eskilere götürülmüş olduğu görülmektedir. Bu duyguyu duymuş, bu coşkuyla coşmuş Alâattin, Gaybî'dir. Gaybî Yunus Emre'nin izinden yürümüş olan Kaygusuz Abdal'dır. Ona göre Tanrı, Adem'in cennetten çıkmasını emretmiş: Yâ Cebrail! Git Ademe söyle! Cennetten çıksın." demiştir. Ama Adem cennette kalmak umuduyla biraz oyalanmışür. Bu sefer Tanrı, "Ya Cebrail! Git, Adem'e 'Türkî' dilince söyle, durmasın Cennet'i en kısa zamanda terketsin" demiş. Demek ki Kaygusuza göre Tanrı, ilk insanın, Adem'in Türkçe konuştuğunu, Türkçeden anladığını bilmektedir. Burada Türk dilinin eskiliği, neredeyse yaratılışa kadar geri götürülmek istenmiştir. Dilin menşeiini araştıran bilginler, dilin Tanrı bağış olduğu hususundaki görüşün varlığından haberdardırlar. Ama, Kaygusuz, bu düşüncenin tâ köklerine inmiştir. Bağışlanan dilin Türkçe olduğu görüşünü ileri sürmüştür." (Küyel 1991a).

Atalarımızın, en eski çağlarda Sibiry'a'da, Yenisey ve İrtiş ırmakları arasında yaşadığı ileri sürülmektedir. Kaynaklara göre, M. Ö. 2000-1200 yıllarına ait Afanasyeva ve Andronova kültürü bu eski Türkler tarafından meydana getirilmiştir (Esin 1978). Bu kültürün Anau kültürü ile benzerliği üzerinde durulmuştur. Türkmenistan'da Aşgabat'ın yanındaki Anau harabelerinde yapılan arkeolojik kazılarda, burada M. Ö. 4500, diğeri bir tahmine göre M.Ö. 9000 yıllarında yaşamış olan bir medeniyet meydana çıkarılmıştır. Burası, o devirlerdeki Ön Asya'da (Sümer ve Sus), Güney Asya'da (Hindistan'da Sind nehri havzasında Mahenjo-Daro ve Harappa ha-

rabelerinde), Uzak Doğu'da (Çin'de Yong Shao'da ve Mançuri'de), eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta yahut onların bir başlangıç merkezi olmuştur (Togan 1970). Anau'un merkez olduğu fikrini Pumpelli ve Toung Dekien ileri sürmüştür. Anau'da Türkmen el işlerinde görülen zinetlerle, müşterek hatlara malik seramikler, aşağısı kırmızı yukarısı beyaz ve üzerinde beyaz çizgiler olan Afanasyeva ve Andronova kültürüne benzer çömlek ve vazolar bulunmuştur. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Toğan Anau medeniyetini yaşatan kavmin milliyetini tayin etmekte elimizde açık bir delilin olmadığı görüşündedir. Ama o, aynı zamanda, bu medeniyeti yaşatan kavmin Arîler olmadığı kanaatindedir de. Çünkü, Arî kavimlerin Güney ve Orta Asya'ya gelişi ancak, M. Ö. 2000-1500 yıllarına rastlamaktadır (Toğan 1970). Hindistan'daki Mohenjo-Daro harabelerinde Orta Asya Türkleri tipinde heykelciklerin bulunması, bilginlerin dikkatini çekmiştir. Cordenchilde'e göre, Anau-Mohenjo-Daro ve Sus kültürü arasında temas Sisan yoluyla vakî olmuştur. Ön Asya (Sümer, Sus), Güney Asya (Mohenjo-Daro ve Harappa), Uzak Doğu (Çin'de Yang Shao ve Mançurya'da) medeniyetlerine merkez hizmeti görmüş, Afanasyeva ve Andronova medeniyetlerine benzerlik gösteren Anau medeniyetinin kendisine hemen hemen komşu sayılabilecek mesafede olan Merv'i de etkilemiş olduğu düşünülebilir. Çünkü, Merv'deki, Güney Türkmenistan'daki ve Mezopotamya'daki (Nippur) M. Ö. 1000-M. S. 400 yüzyıla ait Çanak çömlekler üzerinde bulunan yazılardaki benzerlik (Livişis 1990) Abiverd-Merv karayolunun mevcudiyeti (Babayev 1990) Merv-Nusay ekonomik işbirliği ile ilgili bilgiler (Masson 1991) böyle bir hükmün ileri sürülmesini teşvik etmektedir.

Böylesine derin kültür geleneği, bilgi birikimine ve elverişli kültürel temas şartlarına sahip olan bir milletin, Merv gibi son derece üstün bir kültür merkezi oluşturması olgusu doğal karşılanmalıdır. M. S. 148 yıllarında, Çin'de, Buddist metinleri Çince'ye aktaran okulu kurmuş olan Parfiya'h An-şi-gao'nın (V. M. Masson 1990), Mani metinlerini Parfiya diline Çevirmiş Mar Ammo'nın, Vezir Anûşervan Fin, Hekim Burzoe'nin, müzisyen ve şarkıcı Barbad'ın, Batlamyus'un Almajesti'ni Arapça'ya çeviren Musevî bilgini Sehl İbn Rabbân et-Tabarî'nin, dünya kültürüne bilim, felsefe ve dinin idealde (Limes) aynı olduğu görüşü, siyaset bilimi gibi

yeni teoriler getiren Fârâbî'nin hocası Yuhanna İbn Haylan'ın hocasının Merv'li olması, Atina'dan kovulan felsefenin, Hellenistik devirde, en son, İskenderiye'den Antakya'ya ulaşmış, Antakya'da ise başka şehirlerden gelmiş olanlara değil de çoğunlukla Merv'lilere geçmiş olması, bu bölgede hayat sürdürmüş toplumda sağlam bir temele dayalı entellektüel kültür birikimin mevcudiyetini göstermektedir.

Merv'li Bilgelerin Dünya Kültürüne Etkisi ve Katkısı

IX-XII yy'da Merv en parlak çağını yaşamıştır. Harun Reşid'in ölümünden (M. S. 813) sonra kardeşini öldürerek tahta gelen Memun Merv'i Hilâfet'in başkenti yapmıştır. O, devrinin önde gelen bilginlerini bir araya getirerek, onların bilimsel çalışmalarını desteklemiştir. İran, Çin, Hint, eski Yunan kitapları ile süslü zengin kütüphanelerin oluşmasında katkıda bulunmuştur.

Merv, Yahya Ebû Mansur, Habeş el Hâsib, Harezmî, Fârâbî, Ömer Havyam gibi çağında ün salmış bilim adamları ve filozofların yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Beyrûnî de İbn Irak'ın kütüphanesi vasıtası ile Merv'in entellektüel ürününden yararlanmıştır.

M. S. 818 tarihinde, tarihinde, halifeliğin başkentinin Bağdat'a taşınması ile Merv ve Belh'teki bilginler Bağdat'ın kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur. Hatta Harezmî Bağdat'da, Harun Reşit zamanında kurulan "Beytül Hikme"nin başkanlığını üstlenmiştir.

Yahya Ebû Mansur ve Habeş el Hâsib eski Yunan (kânun), Hind (Sindhint ve Erkend) ve Fars (Zîc-i Şahî) astronomi kitaplarındaki uyumsuzluğu, Me'mun'un isteği üzere, Batlamyus'un Almajest'ine ve yeni gözlemlere dayanarak tashih etmişlerdir. Yahya Ebû Mansur öldükten sonra Habeş el Hâsib "el-Dımişkî" adlı maruf Zîc'ini hazırlamıştır. Ayrıca, Habeş el Hâsib trigonometriye tanjant ve kotanjant düşüncelerini getiren bilgin olarak da tanınmaktadır.

Harezmî "El Cebr v'el Mukabele" adlı eseri ile bilim âlemine sistemli bir biçimde işlenmiş yeni çözüm metodlu cebri (algebra) kazandırmıştır. 12. yy'da bu eser, "Algebra" adı alünda Lâtince'ye çevrilmiş ve cebir, Baü'da

ilk kez bu kitap vasıtası ile öğrenilmiştir. Geç Ortaçağlarda Hint ve Arap sayıları ile yapılmış "algorism=algoritma" adı ile anılan hesap yöntemi de Baü dünyasında bu kitap vasıtası ile "algoritma" adı ile tanınmıştır. Anlamı "Özel Hesaplama Yolu" dur. Harezmi cebir alanındaki üstünlüğünü Çağdaşı Abdülhamit İbn Türk ile paylaşmıştır. Ayrıca Harezmi Ömer Hayvani'in da bu alan ile ilgili çalışmalarını derinden etkilemiştir.

Harezmi astronomi ile ilgili iki Zic hazırlamıştır. Bunlardan biri Fergâni ötekisi ise Beyrûni tarafından eleştirilmiştir. Onun Fergâni tarafından eleştirilmiş Zic'i 700 yıl sonra Adelard tarafından Latinceye kazandırılmıştır. Ord. Prof. Dr. A. Sayılı'nın hocası ve tez danışmanı, Bilim tarihinin akademik disiplin olarak dünyada ilk kurucusu Profesör G. Sarton, "Bilim Tarihine Giriş" adlı kitabında IX yy.'in birinci yarısını Harezmi'ye atfetmiştir.

Fârâbi felsefe, mantık, geometri, fizik, siyaset, müzik alanındaki çalışmaları ile "Muallim-i Sâni"adına hak kazanmıştır. Ayrıca, müzik teorisini olarak da tanınmaktadır. Fârâbi'nin "Müziğin Büyük Kitabı" adlı eseri Fransız bilgini D. Erlanger 1930-1939 yıllarında yayınladığı "Arapların Müziği" adlı 6 ciltlik kitabının iki cildini oluşturmuştur. Muallim-i Sâni'nin felsefe, bilim, sanat ve dinin, idealde bir olduğu görüşü Baü dünyasını derinden etkilemiştir. 13.yy'da Aquinas'lı Thomas bu görüşten yararlanarak Aristoteles felsefesi ile hristiyan teolojisi arasında terkip yapmıştır. Bu terkip Katolik kilisesi tarafından resmen kabul edilmiştir.

Fârâbi'nin manevî öğrencisi İbn Sina'dan da söz etmek yerinde olsa gerektir. İbn Sina'nın çalışmaları mantık, metafizik, fizik ve üp üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Sina Aristoteles'in "Metafizik" Kitabını Fârâbi'nin bu kitaba yazdığı muhtasarı okuduktan sonra anladığını söyler. "Dânişnâme" (Bilimler kitabı) İbn Sina'nın en önemli felsefi eseridir. Kitap mantık, metafizik ve fizik bölümlerden oluşmaktadır. İbn Sina "Ruh hakkında" adh eserini manzum şekilde yazmıştır. Onun "Etik ilmi hakkında anlaşma" adlı kitabı felsefenin etik problemleri ile ilgilidir. O "Bilimler" kitabında müziğin tanımı, müziği anlamakta matematik ve fiziğin rolü, söz ve müzik ilişkileri gibi problemlere değinmiştir. Onun "el-Kânûnfit Tıp" adlı kitabı 500-600 yıl Avrupa üniversitelerinde okul kitabı olarak kullanılmıştır. "El Kânun'fit-Tıb"ın birinci cildi A. Ü. DTCF Bilim tarihi bölümü

anabilim dalı başkanı Prof. Dr. E. Kâhya tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayınlanmıştır (1995).

Beyrûni'de İbn Irak'ın kütüphanesi yardımıyla da olsa, eski Merv'in entellektüel ürününden yararlanmıştı. Beyrûnî (973-1048) matematik, astronomi, jeodezi, coğrafya ve tarih ile ilgilenmiştir. O "Astronominin anahtarı", "Kronoloji", "Mesûd'un Kanunu", "Yıldızlar Hakkında İlim", "Hindistan Tarihi" gibi eserleri kaleme almıştır. Ayrıca, Ptolemeus'un "Coğrafya", Ebu Abdullah Ceyhânî'nin "Yolların ve Devletlerin Kitabı" eserlerine dayanarak 995 yılında temsili yer küresini yapmıştır. Bu, dünyada yapılmış ilk yer küresi maketidir. Avrupa'da yer küresi maketi, "Yer Elması" adı ile 1492 yılında Nürnberg'li Martin Behaym tarafından yapılmıştır. Beyrûnî, Ömer Hayyam, Nasîreddin-i Tûsî, Ulug Bey gibi bilgilerin manevî hocasıdır. Prof. Georg Sarton, "Bilim Tarihine Giriş" adlı eserinde 11.yy'ın birinci yarısını Beyrûnî'ye atfetmiştir.

Ömer Hayyam (d. 1048), üstün bir felsefi, matematik ve astronomi bilgisine sahip düşünürdür. Ömer Hayyam "Öklides Kitabına Tefsir", "Fiziğin Kısaca İzahı", "Zenginlikler Hazinesi", "Varlık ve Borçluluk", "Aritmetikteki Zorluklar", "El Cebr v'el Mukâbele'nin Çözümünde İspat" vs. gibi kitaplarını ilim âlemine kazandırmıştır. Ömer Hayyam'ın cebir ile ilgili çalışmalarından, Avrupa'da, yaklaşık 700 yıl sonra 1742 C. A. Merman'ın Diferensiyel hesaplamalar hakkındaki kitabında söz edilmektedir. O bu günkü kullandığımız takvimden 1 dakika dakik takvimin kurucusudur. Ömer Hayyam, şâir olarak da şiir aleminde tanınmaktadır. Onun şiirleri kısıdan manâlı çok derin felsefi düşünceler içermiştir. Şiirleri Avrupa edebiyatını derinden etkilemiştir. İngiliz alimi Firtzgeralde 1859 yılında onun 100'ü aşkın şiirini bir arada bulunduran "Ömer Hayyam Rubailerini" adlı eserini yayınlamıştır. Kitap 19.yy. sonuna kadar 25 kez yeniden basılmıştır. Fransız bilgini M. Nikola ise, 1867 yılında Ömer Hayyam'ın 464 şiirinden oluşan kitabı yayınlamaya muvaffak olmuştur.

Ünlü mutezile yazarı Câhız'ın "Fezâ'il el-Etrâk"ında, Türkler hakkında, "Eğer (Türklerin) memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp da, bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpsa idi, sana Basrahların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı" (Küyel, 1991b) biçiminde değerlendirmede bulunmasında da bü-

yük ihtimalle bu tür faaliyetler etkili olmuş olmalıdır.

Selçuklu torunları olarak, Sultan Sencer'in türbesi ile ilgili bilgiler bizim için daha da ilgi çekicidir. Türbe, köşk şairi Alâeddin Enver'in önerisi ile yaptırılır. Türbenin mimarı Muhammet ibn Atsız'dır. Türbe "Ahiret Evi" diye de adlandırılır. Türbe, Türk mimarlık sanatının eşsiz örneklerindedir. Türbenin yapımında kullanılan yöntem, Baü Avrupa'sında ancak 300 yıl sonra, bilinçli olarak kavranılmış ve uygulama alanına konulabilmiştir. Yani, Sultan Sencer'in türbesinin yapımında kullanılan yöntem, 300 yıl sonra Rönesans mimarı Flippo Brunellesko tarafından "Santa Maria" kulesinin yapımında kullanılmıştır.

MERV KÜTÜPHANELERİ

Bilimdeki ve mimarlık sanatındaki bu tür başarılar ancak kütüphane gibi yüksek seviyeden kültür değerinin mevcudiyeti ile mümkün olmaktadır.

Kitap halkın kutsal düşüncesini anıtsallaşüran bir araçtır. Modern felsefenin kurucularından F. Bacon (1561-1626) haklı olarak kitabı: "Zaman dalgasında seyreden ve kıymetli yükünü değerini kaybetmeden kuşaktan kuşağa aktaran gemi"ye benzetmiştir (*Yazberdiyev 1995*). Hükümdarların, kitabın böyle bir işlevinin farkında olması onların kitap biriktirmeye, kütüphane kurmaya yönelik faaliyetlerini kamçulamıştır. Böylece, kitaba düşkünlük, hükümdarlar arasında bir gelenek haline dönüşmüştür. Örneğin eski Romalı yazar Avel Gelley'den (2.yy) öğrendiklerimize göre, İran şahı Kserkes, Atina'yı işgal ettiğinde birtakım kitapları da Pers ülkesine götürmüştür. Ama sonra, İskender'in ordu komutanı Selevkös Nikotor (M. Ö. 338-281), bu kitapların Atina'ya geri götürülmesini sağlamıştır. Atina'dan getirilmiş kitaplar, Pers'lerin Atina'yı istilâsından (M. O. 480) I Selevk'in tahta geçmesi (M. Ö. 312) arasındaki 168 yıl içerisinde Pers hükümdarının sarayını süslemiştir.

Merv söz konusu olduğunda da hemen onun çok zengin kütüphanesi akla gelmektedir. "Bağdat tarihi" adlı kitabın yazarı 9.yy. bilgini Ahmet ibn Tâhir'in araştırmalarından öğrendiklerimize göre son Sâsânî şahı III Yazdigirt (632-651) Araplardan kaçıp Merv'e geldiğinde, Pehlevî elyazmalarının da Merv'e götürülmesini emretmiştir. A. Mes'e göre bu kitaplar, ün-

lü ortaçağ Merv Kütüphanesi'nin kurulmasına temel teşkil etmiştir. V. V. Barthold ise bu elyazmalarının Abbasî halifesi Me'mun'un hükümdarlığı devrinde (M. S. 813-833) bulunduğunu, fakat, Moğol istilâsından daha önce mi, yoksa Moğol istilasıyla mı yok edildiği hususunun belirsiz olduğu görüşünü savunmuştur. Ayrıca, Harezm'deki kütüphanenin Araplar tarafından yakıldığı hakkında Beyrûnî sarıh bilgiler vermektedir. Kütüphaneleri tahrip etmek olgusu da tarihte sık sık karşılaşılan bir olaydır. Çünkü, az önce işaret etmiş olduğumuz gibi, kütüphane halkın tarih ve kültür bilincini birarada tutan arşivdir. Bu arşivin ele geçirilerek tahrip edilmesi, toplumun tarih ve kültür bilincini yok etmek, millî varlığına son vermek için en iyi araçtır. Merv kütüphanesinin son günlerini aydınlatmak açısından Yakut'un ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Merv kütüphanesi hakkında Arap seyyahı Yakut şöyle bilgi vermektedir: "Ben Merv'den 1219 yılında ayrıldım, o devirde Merv en parlak çağını yaşamaktaydı... Ben Merv'den ayrıldığımda orada on tane çok zengin kütüphane bulunmaktaydı. Ben camide bulunan iki kütüphaneden bahsetmek istiyorum. Bunlardan birisi "Azîziye" kütüphanesidir. Bu, Sultan Sencer'in korumalarından Azîz-Al-Din Ebu' Bekir Atik Al-Zincânî Reyhânî'nin ismi ile ilgilidir. Bu kütüphanede 12.000 cilt civarında kitap bulunmaktadır. Öteki kütüphanenin ismi "Kemaliye" dir. Bu Nizam al-Mülk al-Hasan İbn İshak'ın yaptırdığı kütüphanedir. Samani'nin ismini taşımakta olan iki kütüphane daha vardır. Ayrıca, "Amîdiye" ve "Ömeriye" kitaplıkları, "Mecel Mülk"ün kütüphanesi de mevcut idi. "Hatûniye Kütüphanesinden" kitap almakta kolaylık sağlanıyor idi. Benim evimde o kütüphaneden ödünç alınan, kıymeti 200 dinarı aşan kitapların iki yüzden fazlası bulunmaktaydı" (Soltanmuradov G. 1997). Ne yazık ki, bu kütüphaneler de Moğol orduları tarafından yakılmıştır.

1221 yılındaki Moğol istilası Merv'in hayatını yaklaşık 200 sene geriye itmiştir. Moğollar Merv'de 1.300.000 insanı öldürmüştür. Çoluk-çocuk ile birlikte 300-400 sanat uzmanı esir olarak götürülmüştür. Merv şehri tamamen yıkılmıştır. Şehir bir daha eski haddine ulaşamamıştır.

Sonuç

Sonuç olarak Merv son derece gelişmiş kültür merkezi haline dönüşmesini büyük ölçüde eski Türklere borçludur. Ama bu değerlendirme asla es-

ki Yunan, Hint, Çin, İnan ve Arap etkisini ortadan kaldırmak anlamına gelmemektedir. Merv'in kültür merkezi durumuna erişmesini, şüphesiz ki bu halkların da payı vardır. Ama bu pay, eski Türklerinki kadar belirgin değildir. Çağımızın en gelişmiş uygarlığı sayılan Batı Avrupa devletleri, bu günkü duruma erişmelerinde büyük ölçüde, bu bölgelerde kök salmış, yeşermiş ve çiçek açmış medeniyete borçludurlar. Batı'yi "Batı" yapan etken, bu medeniyetten pay alması ve ona yaratıcı katkıda bulunmasıdır.

Aslında, uygarlık kurma faaliyetinin temelinde, Sümerli, Nig. Si. Sa. Sözcüğünde ifadesini bulan hikmet kavramı yatmaktadır. Hikmet, kısa ve öz-lü ifade ile, "herhangi bir konuda doğru ve yakînî bilgidir ve ona göre davranıştır". Uygarlık kurmak, hikmet üzerine, doğru ve yakînî bilgi üzerine uğraşdır; Hikmet'i, sevmek, onu elde etmeye çabalamaktır.

Görüldüğü gibi atalarımızın toplumu hikmet peşinde koşmuş ve onun kılavuzluğunda yürümüş ve böylece uygarlık kurmaya hak kazanmış bir toplumdur. Kanımca, herhangi bir toplum da ancak, hikmeti veya onun bu tür tezahürlerini millî seciyesinden kuvvet alarak, onları bu seciyyede yaşatarak, ondan beslendiği, onun kılavuzluğunda yürüdüğü ve hikmet parçalarının, ürünlerinin, yaratıcıları arasında yer aldığı ölçüde, Merv gibi üstün uygarlık kurmaya muvaffak olacaktır.

Kaynaklar

ATAMÂMMEDOV N. V. (1978), *Türkmen Sovyet Ensiklopediyası*, c.8, Aşgabat.

AKARSU Bedia (1955), *"Wilhelm von Humboldt'ta Dil Kültür Bağlantısı"*, İ. Ü. Mtb., İstanbul 1955; Dil ve Kültür.

BAYRAMSÂHEDOV N. (1995), *"Danalara Uy san..."*, Magarîf Neşiryaü, Aşgabat.

BABAYEV A. (1990), *"K Voprosu o Srednevekovom Puti iz Abiverda v Merv"*. Merv o Drevney i Srednevekovoy İstory Vostoka, İlim, Aşgabat.

ERGİN M. (1995), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayımları, İstanbul.

- ESİN E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyete Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- FRYE, Richard N.; SAYILI A. (1946), "*Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler*", Belleten, c. 10, TTK Mtb, Ankara.
- KRAMER S. N. (1990), "*Tarih Sümer'de Başlar*", TTK Mtb., Ankara.
- KÜYEL M. T. (1991a), "*Dil mi? Diller mi?*" Türk Yurdu/Kasım, Ankara.
- KÜYEL M. T. (1987), *Tarih Sümer'de Başlar*, Erdem, c.5, sayı 15, TTK Mtb., Ankara.
- KÜYEL M. T. (1991b), "*Türklerde Felsefe Geleneği*", Türk Yurdu, Ankara.
- LİVİŞİS V. A. (1990), "*Merv v Drevnosii i Srednevekoye*", Merv o Drevney i Srednevekoy İstory Vostoka, İlim, Aşgabat.
- MASSON V. M. (1991), "*Merv Margiana'nın Paytagtı*", Aşgabat.
- SOLTANMURADOV G. (1997), "*Geçmişin Yankısı*" Bilge. Yayın Tanıtım, Tahlil, Eleştiri Dergisi, sayı 12. Bahar, AKM Yayını, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velîdî (1970), *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- YAZBERDİYEV A. (1997), "*Knijnoye Delo Sredney Azii v Doislmskiy Period*", İlim Aşgabat 1995.

View to Anticent Merv from Point of Philosophy of Culture

Dr. Güçmurat SOLTANMURADOV*

Abstract: Merv, which was called in various ways through history such as 'Mauru, Margush', 'Margiana', 'Alexandria of Margiana', 'Margaba' has been renowned as a geographic region which included different religious beliefs at the same time. In this region Zoroastrianism, Buddhism, Christianity and Manichaeism attained extensive support.

Merv, where Turkish people lived in considerable numbers, became famous with its philosophers and libraries that influenced their age deeply. Merv, also played a significant role for Baghdad cultural center. The science which in this geographic region, had passed to the West with the translation activities and had indirect but an active role on the birth of the modern science.

Key Words: Culture, wisdom, science, philosophy, language.

Aşgabat/TÜRKMENİSTAN

bilig ♦ Güz / 2003 ♦ sayı 27: 01-17

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Взгляд на Древний Мерв с точки зрения Философии Культуры

Гючмурат СУЛТАНМУРАДОВ*, др.

Резюме: В истории Мерв упоминался под именами "Мауру, Маргуш, Марганиа, Александрия Марганиа, Маргаба, Мару". Город был известен как географическая местность, где находились рядом различные религии. Здесь были широко распространены такие веры как зароостризм, будизм, христианство и религия мани.

Мерв, где когда-то в значительном количестве проживали и тюрки, был прославлен своими учеными и библиотеками. Город сыграл значительную роль в становлении Багдада как культурного центра. Знания, "возникшие и зацветшие" в этом географическом регионе перешли на Запад в 12. в. путем перевода и сыграли косвенную, но значительную роль в рождении современной науки.

Ключевые Слова: культура, наиздание, наука, философия, язык.

* *Ашхабат-ТУРКМЕНИСТАН*